

INSTYTUT FILOZOFII I SOCJOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACOWNIA METOD I TECHNIK
EMPIRYCZNYCH BADAŃ W SOCJOLOGII

**ANALIZY
I PRÓBY TECHNIK BADAWCZYCH
W SOCJOLOGII**

Tom III

Praca zbiorowa
pod redakcją
Zygmunta Gostkowskiego i Jana Lużyńskiego

WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1970

Praca wykonana
w Pracowni Metod i Technik Empirycznych Badań w Socjologii

Okladkę projektowali
ALINA I LESZEK KAĆMOWIE

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1970.
Nakład 850 + 130 egz. Objętość: ark. wyd. 24,30, ark. druk. 26. Papier
druk. sat. IV, 70 g, 61 × 86. Oddano do składania 2 I 1970. Podpisano
do druku 14 VII 1970. Druk ukończono w lipcu 1970 r. Wrocławska
Drukarnia Naukowa Zam. nr 1003/70. C-9. Cena zł 60.—

Od Redakcji

Obecny, trzeci z kolei, tom *Analiz i prób technik badawczych w socjologii* powraca do centralnej problematyki, która została już sformułowana i zapoczątkowana w tomie pierwszym. Problematyka ta stanowiła właściwy załazek kierunku badawczego prezentowanego w niniejszym wydawnictwie. Chodziło o dwie zasadnicze myśli, które zresztą nasuwają się każdemu, kto rozsądnie stara się ocenić naukowy walor badań opartych na wywiadach i ankietach.

Po pierwsze: Wiadomo, że projektując takie badania, a więc obmyślając technikę nawiązywania kontaktu i rozmów z respondentami, każdy badacz mniej lub bardziej świadomie konstruuje model sytuacji badawczej. Znaczy to, że zakłada z góry, iż zarówno ankieterzy, jak i ankietowani, będą się zachowywali w swych rolach zgodnie z jego oczekiwaniami. Założenia te są czasem sformułowane *explicite* (np. w postaci instrukcji dla ankieterów), a czasem tkwią *implicite* w oczekiwaniach badacza (np. gdy sądzi on, że respondenci odniosą się w większości wypadków z zaufaniem do wyjaśnienia celu wywiadów, że uda się przeprowadzić wywiady, nie napotykając zbyt wielkiej liczby odmów itp.).

Założenia tego rodzaju — rzecz oczywista — nie zawsze znajdują potwierdzenie w rzeczywistych sytuacjach badawczych, nad którymi przecież niepodobna w pełni sprawować kontroli. Tymczasem stopień zgodności między tym, co się naprawdę dzieje w momencie aktu badawczego, a modelowymi założeniami badacza co do tego, jak akt ten powinien przebiegać, stanowi o adekwatności narzędzia badawczego. Chodzi w tym wypadku o adekwatność „immanentną”, czyli o wewnętrzną spójność mię-

dzy założeniami, w oparciu o które dokonywa się ostatecznej oceny wiarygodności i interpretacji materiałów, a rzeczywistością. Gdyby stwierdzono, że rozbieżności między modelowym a rzeczywistym funkcjonowaniem narzędzi gromadzenia materiałów są zbyt duże, należałoby zmodyfikować założenia lub inaczej zaaranżować sytuacje badawcze. Celowi temu miały właśnie służyć zainicjowane badania empiryczno-metodologiczne.

Druga zasadnicza myśl przewodnia naszych badań dotyczy sprawy najprostszej i zarazem najważniejszej: czy można wierzyć wypowiedziom respondentów? Czy są one zgodne z rzeczywistością, o jakiej relacjonują? Wiarygodność odpowiedzi zależy od tego, jak było zadane pytanie, przez kogo i w jakich okolicznościach. Idąc po linii tego prostego stwierdzenia, można analizować różne rodzaje technik uzyskiwania wypowiedzi, badać wpływ osób pytających i szerszej sytuacji społecznej na stopień wiarygodności.

Wedle tych dwu zasadniczych myśli przewodnich ugrupowane są prace zawarte w obecnym tomie. Część pierwszą, zatytułowaną „Projektowane a rzeczywiste zachowania respondentów i ankieterów w sytuacji wywiadu”, otwiera studium S. Szostkiewicza: *Modelowa i rzeczywista sytuacja wywiadów prowadzonych przez ankieterów społecznych w zbiorowościach lokalnych*. Autor stawia na wstępie pytanie, czy dyrektywy, jak aranżować i prowadzić wywiad, zaczerpnięte z podręczników amerykańskich i jak dotąd stanowiące podstawę dla instruktażu ankieterów Ośrodka Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych Polskiego Radia i Telewizji, są istotnie adekwatne dla warunków polskich? Wykorzystując kilkaset pamiętnikarskich opisów przeprowadzania wywiadów przez ankieterów, dokonuje typologii sytuacji, w jakich przebiega wywiad w naszych warunkach, i w świetle ujawnionych realiów ocenia krytycznie jedno z naczelnych założeń importowanej z Zachodu „sztuki ankieterskiej”, tj. dyrektywę, aby ankieterzy wybierali do wywiadu osoby obce zapewniając im anonimowość.

Kolejne studium pióra Z. Gostkowskiego, *Kontrola procesu badawczego w małej społeczności*, podejmuje problem następu-

jący: Chcąc odpowiednio usposobić respondentów do wywiadów, ankieterzy wyjaśniają im cel badań, zapewniają o naukowym charakterze przedsięwzięcia itp. Organizator badań oczekuje, że wywoła to zamierzony skutek. Lecz wyjaśnienia te są przekazywane z ust do ust w badanej społeczności i ich treść ulega zniekształceniom; w ten sposób rodzi się pogłoska o badaniach, która może niekorzystnie usposobić ludność do wywiadów. Jak kontrolować rozprzestrzenianie się takiej pogłoski? Jak zarejestrować jej treści i następnie zbadać, czy nie wywołały one deformującego wpływu na odpowiedzi w wywiadach? Autor stara się odpowiedzieć na te pytania i demonstruje technikę badawczą pozwalającą poddać kontroli wpływ pogłoski oraz oszacować stopień jej zgodności z tą wersją wyjaśnienia celu badań, jaką badacz pragnie przekazać ludności.

Problematykę aranżowania ról ankietera i respondenta oraz trudności związane z wyborem do wywiadów zaprojektowanych osób omawia K. Słomczyński w pracy relacjonującej doświadczenia z badań terenowych w małym miasteczku, zatytułowanej *Dobór próby udziałowej i role ankieterów w badaniach małej społeczności lokalnej*. W oparciu o sprawozdania ankieterów autor analizuje różnego rodzaju treści występujące w wyjaśnieniach wstępnych o celu badań, jakie ankieterzy dawali respondentom. Pozwala to na sformułowanie szeregu stwierdzeń o tym, jak radzili oni sobie z zadaniem standaryzacji swej roli społecznej wobec rozmówców.

Jedno z oczekiwań badacza pod adresem ankieterów — chyba najbardziej zasadnicze i jak dotąd najrzadziej weryfikowane — dotyczy ich sprawności w zakresie właściwego zadawania pytań i bezbłędnego notowania odpowiedzi. Problem ten podejmuje studium K. Brzozowskiej i Z. Kawki, dwu autorek, które osobiście uczestniczyły w terenowej próbie dokonania takiej weryfikacji, występując w roli ankietek. W ich przyczynku pt. *Analiza błędów pracy ankietera w wywiadzie kwestionariuszowym na podstawie zapisu magnetofonowego* znajdzie czytelnik szereg ważnych stwierdzeń na temat zależności różnego rodzaju błędów w zapisie od długości trwania wywiadu, zmęczenia ankietera,

rodzaju pytań itp. Szczególnie interesujące dla organizatorów badań i autorów kwestionariuszy są praktyczne zalecenia co do instruktażu ankietatorów, sformułowane na podstawie tego opracowania.

Pierwszą część tomu zamyka obszerne studium K. Lutyńskiej *Osoby trzecie w wywiadzie socjologicznym i ich wpływ na odpowiedzi respondentów*. I w tej pracy pierwotnym motywem podjęcia tematu była chęć skonfrontowania modelowego zalecenia sztuki ankieterskiej, aby wywiad przeprowadzano w nieobecności osób postronnych, z rzeczywistymi sytuacjami wywiadu w Polsce. Analiza kilku tysięcy wypełnionych kwestionariuszy upoważnia autorkę do stwierdzenia, że z reguły różne osoby w różny sposób ingerują w przeprowadzanie wywiadu i wywierają nieraz istotny wpływ na odpowiedzi respondentów.

W drugiej części tomu, zatytułowanej „Problem oceny wiarygodności danych z wywiadów w różnych sytuacjach społecznych”, zgrupowano sześć bardzo rozmaitych przyczynków. Występuje w nich również problematyka modelowej i rzeczywistej roli ankietatorów i respondentów, lecz sprawa wiarygodności wypowiedzi w wywiadach najbardziej koncentruje uwagę autorów. Tak więc L. Sołoma w pracy *Analiza porównawcza wartości danych zdobytych przy pomocy różnych technik* omawia różny stopień wiarygodności wypowiedzi, uzyskanych od porównywalnych grup respondentów-nauczycieli, badanych przy zastosowaniu ankiety audytoryjnej, wywiadu z nieznanym i wywiadu ze znajomym. Ogólne refleksje oparte na osobistych doświadczeniach wyniesionych z wywiadów z więźniarkami zawiera przyczynek D. Pełki-Sługockiej *Przeprowadzanie wywiadów z więźniarkami w zakładach karnych*. Zagadnienie wiarygodności wypowiedzi więźniów stanowi tu główny wątek rozważań autorki.

Ostatnie dwa przyczynki pochodzą od autorów spoza polskiego środowiska socjologicznego. Warto poświęcić parę słów ich genezie, gdyż wskazuje ona na interesujące aspekty kierunku badań metodologicznych zapoczątkowanych przez *Analizy i próby*. Okazało się, że podejmując problem adaptacji amerykańskich metod i technik badawczych do warunków polskich, socjologowie nasi

nie są odosobnieni. Na podobne trudności natrafiają socjologowie zarówno w innych krajach socjalistycznych, jak i w krajach Trzeciego Świata, gdzie szybki rozwój różnych — przeważnie użytkowo nastawionych — badań społecznych sprzyja także głębszej refleksji metodologicznej na temat wywiadów i ankiet; w szczególności zaś nasuwa się wątpliwość co do wiarygodności informacji uzyskiwanych tą drogą od ludności zupełnie nie nawykłej do tego typu kontaktów społecznych.

Okoliczność ta tłumaczyć może fakt, że prace nasze wzbudziły zainteresowanie nie tylko w bliskiej nam Czechosłowacji¹, ale i w niektórych kręgach socjologicznych krajów Ameryki Łacińskiej², a ostatnio u specjalistów prowadzących zakrojone na dużą skalę badania w krajach Afryki Północnej. Rezultatem tych zainteresowań jest właśnie obszerna rozprawa socjologa szwajcarskiego P. Pradervanda pt. *Problemy społecznej sytuacji wywiadu w badaniach nad stosunkiem ludności do planowania rodziny w krajach słabo rozwiniętych*. Autor na zlecenie rządu Algierii przeprowadził ogólnokrajowy sondaż na próbie reprezentatywnej ludności i przy aranżowaniu ról dla swych ankietatorów oraz ich szkoleniu kierował się dyrektywami sformułowanymi w I tomie naszej publikacji. W prezentowanej tu pracy zdaje on sprawę ze swych doświadczeń i przemyśleń wyniesionych z badań algierskich.

¹ Por. omówienie 1 i 2 tomu *Analiz i prób* pióra J. Paśiaka: *Pokus o metametodologię w empirycznej socjologii*, „Sociologický časopis”, t. III, nr 5; *Metodologické problémy ankety*, „Sociologia”, t. I (1969), nr 4. Autor podkreśla aktualność problematyki poruszanej w obydwu tomach dla rozwoju badań socjologicznych w krajach socjalistycznych i wskazuje na potrzebę bliższej współpracy między socjologami tych krajów w tej dziedzinie.

² Np. praca Z. Gostkowskiego, *Niektóre zagadnienia adekwatności technik badawczych w krajach na drodze rozwoju* („Przegląd Socjologiczny”, t. 19, nr 2) ukazała się w periodyku meksykańskim: Z. Gostkowski, *Algunas consideraciones en torno a la validez de las técnicas de investigación utilizadas en los países en vías de desarrollo*, „Ciencias Políticas y Sociales”, 1964, nr 37.

Pod wpływem uświadomienia sobie specyfiki sytuacji badawczej w krajach Ameryki Łacińskiej powstał również niewielki, lecz poruszający niezmiernie ważki problem, przyczynek G. Carcelesa-Breisa, autora narodowości hiszpańskiej, pracującego w UNESCO nad zagadnieniami statystyki oświaty. Artykuł ten, zatytułowany *Dwie techniki pomiaru poziomu piśmienności w krajach słabo rozwiniętych*, poświęcony jest analizie porównawczej odpowiedzi uzyskiwanych w spisach powszechnych sześciu krajów, odpowiedzi odnoszących się do własnych umiejętności pisania i czytania respondentów. Autor wykrywa wyraźną tendencję spisywanych we wszystkich krajach do zatajania swego analfabetyzmu i proponuje przyjęcie nie samooceny, lecz ilości deklarowanych lat nauki szkolnej jako kryterium piśmienności.

Ostatnia, trzecia, część tomu poświęcona jest bibliografii prac z zakresu metod i technik badań socjologicznych w Polsce i obejmuje okres od 1945 do 1969 roku. Selekcji tych prac dokonano w taki sposób, aby dostarczyć przede wszystkim informacji o pozycjach odnoszących się do konkretnych spraw i problemów warsztatu badań empirycznych w socjologii, przy czym nie pominięto artykułów polemicznych w czasopismach społeczno-kulturalnych. W ten sposób czytelnik uzyska wgląd nie tylko w poważną literaturę fachową z tego zakresu, ale będzie też mógł się zorientować w tym wszystkim, co odzwierciedla dość burzliwy i nacechowany nieraz ostrymi kontrowersjami rozwój badań socjologicznych w Polsce powojennej.

Jak w tomach poprzednich, tak i tym razem należy podkreślić, że studia zaprezentowane czytelnikowi są owocem współpracy kilku ośrodków oraz indywidualnych badaczy, których łączy wspólna troska o doskonalenie warsztatu socjologicznego w naszym kraju. Słowa wdzięczności ze strony Redakcji należą się Dyrekcji Ośrodka Badań Opinii Publicznej i Studiów Programowych Polskiego Radia i Telewizji, która włączyła do swego programu dodatkowe zagadnienia metodologiczne i umożliwiła dzięki temu przygotowanie studium o roli osób trzecich w wywiadzie; Katedrom Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego, które

prowadziły badania na zlecenie Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN w różnych miejscowościach województwa łódzkiego oraz udzieliły cennej pomocy organizacyjnej i naukowej w zebraniu i wykorzystaniu materiałów dotyczących aranżowania ról ankietatorów w małych społecznościach.